

Marie Jalowicz Simon

ONDERGEDOKEN

Een jonge vrouw overleeft in Berlijn 1940-1945

Bewerkt door

Irene Stratenwerth en Hermann Simon

Nawoord van

Hermann Simon

Vertaald door

Liesbeth van Nes

2015

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

PROLOOG, 1942

Buiten was het heel koud en het was al donker. De kroeg lag in de Wassertorstraße, een gedeelte van Kreuzberg waar ik nog nooit was geweest. Binnen was alles nog leeg. ‘Hallo?’ riep iemand vanuit een achterkamer. Door de open deur zag ik een vrouw die een bontmantel zat te verstellen. Daar leek ze met grote tegenzin afscheid van te nemen, maar ze slofte toch naar me toe.

Benno Heller had me hierheen gestuurd. In deze kroeg moest ik de enige serveerster aanspreken die er was, een vrouw die Felicitas heette. Ze was een van zijn patiënten. Eigenlijk had ze als zogeheten half-Joodse de gele ster moeten dragen, maar dat deed ze niet. De vrouwenarts had me al een paar keer ergens ondergebracht, maar deze keer had hij me gewaarschuwd: die Felicitas probeerde iedereen een loer te draaien. Liever had hij me haar adres niet gegeven. Maar hij wist niemand anders meer die me kon helpen.

Er kwam een hevige afschuw, een vreselijke angst in me op: alles aan deze situatie, aan deze omgeving stond me tegen. Toch kreeg ik mezelf zover dat ik Felicitas in het kort vertelde waarom ik was gekomen.

Ze dacht even na. Toen zei ze: ‘Ik heb ’t! De gummidirecteur. Hij kan elk moment hier wezen. Die is ’s avonds altijd een van de eersten. Dat zou wel wat kunnen zijn.’ Ik moest maar bij de

tapkast gaan staan en me gedragen als een gewone klant die een biertje drinkt.

Na korte tijd kwam de man die ze de ‘gummidirecteur’ noemde de kroeg binnen. Ik verstijfde. Hij was grof geschat begin vijftig en heel slecht ter been. Hij bewoog zich voort alsof zijn benen van gummi waren. Zijn bijnaam had hij aan deze merkwaardige motoriek te danken en aan het feit dat hij, zoals ik later hoorde, inderdaad directeur van een bedrijfje was.

Zijn taal was net als zijn manier van lopen. Hij bracht een soort brabbelmoes of woordenbrij uit, nadat hij een paar keer een aanloop had genomen. Hij zei telkens weer hetzelfde in de hoop dat het er duidelijker uit kwam en hij dan werd begrepen. Een hevige angst nam opnieuw bezit van me. Een arts in onze kennisgeving had me ooit eens verteld over zogeheten tabespatiënten die zij als psychiater begeleidde: het waren mensen die leden aan de naweeën van syfilis. Van haar wist ik dat ze liepen alsof ze gummitenen hadden en dat ze niet goed meer konden articuleren. Ze zeggen niet ‘flaphoed’, maar ‘faphoed’, en dat verbeteren ze dan in ‘afhoed’ – precies zoals de man deed, die nu voor me stond.

Wat Felicitas met hem besprak, was niet voor mijn oren bestemd. Maar achteraf werd me duidelijk dat ze me voor vijftien mark aan hem had verkocht. Ze wilde twintig, hij bood tien en toen vonden ze elkaar halverwege. Voordat ik de tent met hem verliet, schonk Felicitas haar stamgast nog een biertje in en zei tegen me: ‘Ach, loop nog even mee.’ In de achterkamer vertelde ze me wat ze hem voor verhaal had opgedist: ik was een oude bekende van haar. Mijn man was aan het front en ik woonde bij mijn schoonouders. De verhouding met die mensen was zo onverdraaglijk geworden dat ik haar gevraagd had me ergens onder te brengen, waar dan ook. Ze fluisterde me ook nog toe dat de gummidirecteur een fanatieke nazi was, op het waanzinnige af.

Toen vertrokken we. Buiten was het ijskoud, het benam me de adem. Hij bood me zijn arm. We zeiden geen woord tegen elkaar.

De sneeuw was bevroren en glinsterde. Het was bijna volle maan. Ik hief mijn ogen ten hemel: het reusachtige gezicht van de maan was duidelijk te zien, een vet gelaat met een boosaardige grijns. Ik voelde me doodongelukkig. Honden konden tenminste nog naar de maan huilen, maar zelfs dat mocht ik niet.

Maar toen vermande ik me. Ik dacht aan mijn ouders en begon in stilte met hen te praten. Jullie hoeven je absoluut geen zorgen om me te maken, zei ik. Jullie opvoeding heeft me gemaakt tot wie ik ben. Wat ik hier meemaak, raakt me niet, tast mijn ziel of ontwikkeling niet aan. Ik hoef het alleen maar te overleven. Dat troostte me een beetje.

De gummirecteur woonde niet ver van de kroeg af, maar doordat hij zo slecht ter been was, kwamen we maar heel langzaam vooruit. Ten slotte stonden we voor een grote huurkazerne met een poortgewelf. Onder de poort door kwam je op een binnenplaats. Daar stond de lange barak waar hij domicilie hield. Even verderop zag ik een tweede barak. Daarin was zijn werkplaats ondergebracht.

Met een zaklamp in zijn onvaste hand zocht hij de voordeur af naar het sleutelgat – de verduistering was immers van kracht. Ik keek naar het naambordje naast de bel. En toen beging ik mijn eerste fout. Om mijn verschrikkelijke angst te verbergen probeerde ik een vrolijke noot in te lassen, maakte voor de grap een buiging en zei: ‘Goedenavond, Karl Galetski.’

Hij keek vreemd op. Ik was duidelijk de eerste persoon in zijn leven die hem niet ‘Galekki’ noemde. Hoe wist ik in vredesnaam hoe je een Poolse ‘c’ uitsprak? Om het te verklaren moest ik snel een leugentje verzinnen: in mijn jeugd had er tegenover ons een meneer Galecki gewoond, die Pool was en die erop had gestaan ‘Galetski’ genoemd te worden. De gummirecteur vroeg meteen door. Was dat misschien een familielid van hem? Wat deed hij voor de kost? Enzovoort.

Toen gingen we de barak in. Hij woonde daar helemaal alleen.

Zijn vrouw, vertelde hij me stamelend, had hem verlaten, omdat ze niet met een invalide wilde samenleven. Hij had jaren van zijn leven doorgebracht in ziekenhuizen en sanatoria. En nu wijdde hij zich volledig aan de passie waarmee hij zijn eenzaamheid draaglijker maakte: zijn vissen. In de langwerpige barak waren de wanden links en rechts volgestouwd met aquaria. Hier en daar was een gedeelte vrijgelaten voor een meubelstuk. Maar over het geheel genomen woonden in deze barak vooral vissen. Ik vroeg hem hoeveel het er waren. Hij kon ze allang niet meer tellen, het waren ontzettend veel verschillende soorten.

Toen legde hij me moeizaam en vechtend met elk afzonderlijk woord uit dat hij vaste leefgewoontes had en daar niets aan wilde veranderen. Ik reageerde heel tolerant: 'Natuurlijk ga je elke avond naar je stamkroeg. We wonen nu wel samen, maar we storen elkaar niet,' zei ik geruststellend. 'Je eet vanzelfsprekend tussen de middag bij je moeder, net als altijd.' We zeiden van het begin af aan 'jij' en 'jou' tegen elkaar. Het was het spontane 'je' van het plebs in de kroeg.

Helemaal achter in de lange barak stond zijn bed tussen de aquaria, helemaal voorin een bank. Daar moest ik slapen. Hij liet me zien waar ik een deken, een kussen en lakens kon vinden.

Dat hij een fanatieke nazi was, had ik ook zonder Felicitas snel doorgehad. Hij vertelde me trots dat hij in het sanatorium van lucifers een model van slot Mariënburg in elkaar had geplakt en het aan de Führer had overhandigd. Ik moest raden hoeveel lucifers hij ervoor nodig had gehad. Ik noemde een of ander hoog getal, dat natuurlijk nog veel te laag was. Enthousiast verbeterde hij me en hij liet me een paar krantenartikelen zien waarin het wonder-tje was afgebeeld en werd geprezen. Ik prees het ook.

Tamelijk achter in deze merkwaardige woning hing een schilderijlijst met een leeg passe-partout aan de wand. O God, dacht ik, iemand heeft op die manier misschien het 'niets' of iets anders

stompzinnigs willen uitbeelden. Bij het inlijsten was er in het passe-partout kennelijk een haar terechtgekomen, die diagonaal over het vlak lag en een merkwaardig kleurverloop had.

‘Enig idee wat dat is?’ vroeg hij en hij wees ernaar.

‘Nee.’ Zelfs als ik enig idee had gehad, had ik het nooit hardop gezegd. Ten slotte kwam hij met het antwoord voor de dag. Hij was er op een ingewikkelde manier aan gekomen en had er bevestigd wel wat geld voor neergeteld, zei hij met gesloten ogen. Het was een haar van de herdershond van de Führer.

‘O,’ zei ik, ‘Ik durfde niets in die richting te zeggen om je niet te kwetsen als het niet zou kloppen. Maar dat is geweldig!’

Hij liet me toen de keuken nog zien en iets wat ik in dit krankzinnige aquarium helemaal niet had verwacht: achter een zijdeur bevond zich een normale, fatsoenlijke badkamer.

Toen gingen we nog even zitten. Ik was gewend geraakt aan de woordenbrij die hij uitbracht en ik staarde hem ook niet nieuwsgierig aan. Daarom liet hij ten slotte elke remming varen en kwam openlijk voor zijn nazi-overtuiging uit. Intussen was ik verschrikkelijk bang mezelf te verraden. Ik kon me weliswaar inhouden en voorkomen dat ik er iets verkeerd uit flapte, maar mijn lichamelijke reacties had ik niet allemaal onder controle. Hij zei bijvoorbeeld: ‘De Edden, de Idden, de Jidden moeten allemaal van kant worden gemaakt.’ Ik merkte dat ik bloosde, sprong overeind en zei terwijl ik op een aquarium wees: ‘Kijk, de visjes zijn nu heel anders aan het ravotten dan daarnet.’ Toen klapte hij in zijn handen: bravo! Wat had ik goed naar zijn lievelingen gekeken!

Mijn angst en wanhoop werden zo groot dat ik contact zocht met de vissen. Ik kende geen *brooche*, geen Hebreeuwse zegenspreuk voor vissen, en of God echt bestond wist ik niet zeker. Aan de andere kant was Hij – *hakoudešj baruch hu* – mijn trouwe maker en zo sprak ik hem dus aan: je zult de brooche moeten accepteren in de formulering zoals ze me te binnen schiet. Als je me niet eens een *sidoer*, een gebedenboek, laat houden en evenmin

een naslagwerk, kun je van mijn taalgebruik geen perfectie eisen.

Ik geloof dat hij verstandig was en me begreep. Mijn geïmproviseerde brooche luidde: geloofd zij je, koning der wereld, *baure ha dogim*, schepper van de vissen. In gedachten richtte ik me direct tot de vissen: Ik verkeer in levensgevaar en ben door iedereen verlaten. Jullie zijn even onschuldige schepsels als ik. Lieve vissen, ook al kunnen jullie niet spreken, wees alsjeblieft mijn voorspraak als de mensen me in de steek laten.

Even later zei de gummirecteur: 'Ik moet je iets zeggen wat me niet makkelijk valt, dus ik houd het kort.' Met hangend hoofd en tranen in zijn ogen verklaarde hij dat hij me moest teleurstellen en tot geen enkele seksuele betrekking, van welke aard dan ook, meer in staat was. Ik probeerde het neutraal en vriendelijk aan te horen. Maar ik werd door zo'n juichende opluchting overmand dat ik niet meer kon blijven zitten. Ik vluchtte naar de wc.

Het werd het verhevenste en verheffendste toiletbezoek van mijn leven. Ik stelde me, natuurlijk in verkorte versie, een vrijdagavonddienst voor, zoals ik die in de Oude Synagoge vaak had bijgewoond. Ik roep tot jullie, lieve koorknapen: zing! dacht ik en ik liet hen in mijn herinnering zingen. Dat had allemaal als doel *gomel te bensjen* – met andere woorden: dank te zeggen omdat ik van levensgevaar was gered.

Ik weet weliswaar niet aan welke ziekte Galecki toen in werkelijkheid leed, maar ik hield hem voor een syfilislijder. Als ik met hem naar bed had moeten gaan, had ik in levensgevaar verkeerd. Toen ik eenmaal wist dat het niet zover zou komen, was ik enorm opgelucht en ik voelde me zo ongeveer bevrijd. *Hasjeem li welau iro* – God is met me, ik hoef niet te vrezen – reciteerde ik in stilte voordat ik naar hem terugging.

De barak zou echt een ideale schuilplaats voor me zijn geweest, als de gummirecteur niet zo'n verschrikkelijke nazi was.

EEN

*‘Ik moest leren me
staande te houden’*

Kindertijd en jeugd in Berlijn

1

Mijn ouders waren al elf jaar getrouwd toen ik op 4 april 1922 als hun eerste en enige kind ter wereld kwam. Die late zwangerschap was voor hen beiden een grote verrassing.

Hermann en Betti Jalowicz waren allebei in Berlijn-Mitte opgegroeid, maar in volkomen verschillende omstandigheden. Mijn grootvader Bernhard Jalowicz was een handelaar in partijen goederen in de Alte Schönhauser Straße – een drinker die zijn vrouw sloeg. Bij zijn geboorte heette hij nog Elijahu Meir Sachs. Na zijn vlucht uit Rusland had hij in 1870 van een weduwe in Calbe papieren op naam van Jalowicz gekocht.

Zijn zoons konden tot en met het eindexamen naar school gaan en daarna studeren. Mijn vader was naast zijn studie rechtswetenschappen actief in de zionistische sportbeweging. Oost-Joodse immigranten gingen door voor gedegeneerd omdat ze in benauwde getto's woonden en altijd hetzelfde werk deden, venten langs de huizen bijvoorbeeld. Dat stigma moest worden bestreden door met een nieuwe nationaal-Joodse overtuiging veel in de openlucht te bewegen. Mijn vader was een tijdlang redacteur van de landelijke *Jüdische Turnzeitung*.

Van de sportvereniging 'Bar-Kochba' was ook mijn moeder Betti actief lid. Haar vader was een kleinzoon van de beroemde rabbijn Akiba Eger en behoorde daarom tot de Joodse geleer-

denadel. Door deze *jieches* had hij een vrouw kunnen trouwen uit de zeer rijke Russisch-Joodse familie Wolkowyski en haar reusachtige bruidsschat geïnvesteerd in de opbouw van een grote expeditiefirma aan de Alexanderplatz.

Mijn moeder was in 1885 als jongste van zes kinderen ter wereld gekomen. Ze was een kleine, mollige vrouw, die door haar esprit, gevoel voor humor en haar enorme temperament opviel zodra ze haar mond opendeed. Haar schoonheid school in de ongewone combinatie van donker haar en blauwe ogen en niet zozeer in haar korte, dikke benen.

Mijn vader, destijds een knappe jongeman die veel vrouwen achter zich aan had, sprak Betti Eger voor het eerst aan de telefoon. ‘Ik heb zoveel goeds over u gehoord,’ schijnt hij te hebben gezegd, ‘dat ik alleen maar teleurgesteld kan zijn als ik u zie.’ Mijn moeder ging meteen op dezelfde toon door. Ze leerden elkaar kennen en werden verliefd. Hun huwelijk werd in 1911 in een huwelijksbevestiging aan huis voltrokken op de Rosenthaler Straße 44. De reusachtige woning van mijn opa en oma Eger lag recht tegenover de toen net gebouwde Hackesche Höfe.

In zijn eerste jaren als advocaat had mijn vader met zijn collega’s Max Zirker en Julius Heilbrunn een gezamenlijke advocatenpraktijk in een kantoor in de Alexanderstraße. Met Zirker had hij al op school gezeten. Na zijn studie was Zirker een gezapige man geworden, die zich, net als zijn compagnon, graag bij maatschappelijke gelegenheden liet zien. Mijn vader bleef ondertussen aan zijn bureau zitten en handelde het eigenlijke juridische kantoorwerk af.

Daarover werd Betti Jalowicz gaandeweg steeds woedender. Ze had het gevoel dat Zirker en Heilbrunn haar echtgenoot zonder scrupules misbruikten. ‘We zetten onze eigen praktijk op. Dat lukt ons wel,’ moedigde ze mijn vader telkens weer aan. Kort voordat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, betrokken ze hun eigen

advocatenkantoor met daarachter woonruimte op de Prenzlauer Straße 19a, een paar honderd meter van de Alexanderplatz af.

Mijn moeder wijdde zich met enorm veel verve aan deze advocatenpraktijk. Ze had het altijd jammer gevonden dat ze zelf geen eindexamen had mogen doen en niet had mogen studeren. Toen haar oudere broers rechtswetenschappen deden, had ze in het geheim met hen mee gestudeerd. Ze was al jong chef de bureau geworden van het grote advocatenkantoor van haar broer Leo en had daar niet alleen het voltallige personeel geleid, maar zelf ook hele conclusies op papier gezet. Die waren juridisch vaak zo briljant geformuleerd dat er geen tittel of jota aan veranderd hoefde te worden.

Mijn vader was weliswaar ook heel geïnteresseerd in rechtswetenschap en rechtsfilosofie, maar hij gruwde van de dagelijkse routine van het advocatenbestaan, en commercieel gezien was hij absoluut waardeloos. Zo kon het voorkomen dat hij met slaande deuren het kantoor uit liep als een cliënt hem op de zenuwen werkte. ‘Doe jij het maar, het is jouw praktijk,’ zei hij dan tegen mijn moeder.

Aan de andere kant vond hij het prachtig om hele gezelschappen aan het lachen te maken met vreemde gebeurtenissen uit zijn dagelijkse praktijk. Een voorbeeld was de anekdote van een cliënt die hem hoogst geëmotioneerd zijn dagvaarding liet zien. ‘O, kijk nou toch, kijk nou toch, meneer Jalowicz!’ zei hij, wijzend op de datum. Mijn vader begreep het pas toen de man uitlegde dat het die dag Jom Kipoer zou zijn. ‘Dat is link aangelegd van Puderbeutel, meneer Jalowicz!’ jammerde de cliënt. Zijn tegenstander in het proces heette Puderbeutel en hij was ervan overtuigd dat deze schooier, om hem op zijn ziel te trappen, had geregeld dat hij op die dag voor de rechtbank moest verschijnen en Jom Kipoer zou schenden.

Mijn vader vertelde ook graag over een oude Jodin die eens naar hem toe was gekomen met de vraag: ‘Hep een man ’t nodig

ze vrouw te slaan?’ Al pratend was ze begonnen zich de kleren van het lijf te rukken om hem de sporen van het geweld te laten zien. ‘Niet doen, niet doen!’ had hij ontzet afgeweerd.

Tot zijn klanten behoorden ook niet-Joodse proletariërs, bijvoorbeeld een man die zijn wens alleen hakkelend uiteen kon zetten. Met enige moeite begreep mijn vader dat er iemand in het ziekenhuis was gestorven en dat de gouden tanden uit zijn mond waren gewrikt. Hij vroeg heel voorzichtig en tactvol welke dierbare bloedverwant dan wel zo schandalig was behandeld. De man vroeg geërgerd: ‘Hoezo dierbare bloedverwant?’ Hij was lijkdrager en wilde het Virchow-ziekenhuis aanklagen omdat het be-roofde lijken leverde aan de kerkhoven. Hij was van mening dat het het goed recht van lijkdragers was hun geringe inkomen aan te vullen met lijkenroof.

Mijn grootouders van moederskant waren allebei al voor mijn geboorte gestorven. Na hun dood betrok mijn tante Grete de woning op de Rosenthaler Straße 44. Op alle belangrijke feestdagen organiseerde ze daar een diner voor de hele familie. Elk jaar vonden in de reusachtige eetkamer onze onvergetelijke seideravonden plaats.

Zo lang als ik me kan herinneren troonde daar als oudste van het gezelschap mijn oudtante Doris. Ze was altijd in grijze zijde gehuld, droeg een lint om haar hals en had een uitdrukking op haar gezicht die me deed denken aan een bulldog. Doris Schapiro was vroeger schatrijk geweest en vanwege de revolutie uit Rusland naar Berlijn gevlucht. Ook haar dochter Sylvia Asarch, die hetzelfde lot had gekend, was altijd van de partij.

Kinderen waren er in de familie niet veel – mijn neef Kurt-Leo, mijn nicht Hanna-Ruth, en ik. Daarom was mijn oom Arthur voor ons heel belangrijk. Hij was een vrolijke vent die erg van kinderen hield. Arthur was een man van enorme tegenstrijdigheden. Alleen al uiterlijk viel hij uit de toon. De Egers waren normaal

gesproken klein en ofwel dik, ofwel mager. Arthur stak minstens een kop boven hen uit. Ze hadden allemaal onopvallend donker haar, maar zijn haar was vlammend rood. Ook in zijn persoonlijke overtuigingen viel Arthur uit de toon: hij was communist en tegelijk fervent orthodox. Van zijn religieuze ideeën en voorschriften werd zijn zus Grete, met wie hij een tijdlang samenwoonde, tamelijk mesjogge.

Arthur handelde in fopartikelen. Hij had een tijd een winkel in de Münzstraße en later een marktkraam, maar zijn ondernemingen gingen regelmatig failliet.

Op feestdagen zorgde hij altijd voor ergernis. Als iedereen na de dienst allang op de Rosenthaler Straße was en zat te wachten tot het feestmaal op tafel werd gezet, moest hij nog komen. Een van de toen gebruikelijke zegswijzen luidde: ‘Nou, Arthur doet de sjoel weer op slot.’ Altijd trof hij voor de synagoge nog bekenden en voerde urenlange gesprekken met hen.

Als hij op seideravond over de uittocht van de Joden uit Egypte vertelde, deed hij dat met een ernst alsof hij er zelf bij was geweest. En elke keer als na het eten het ritueel verderging, werd hij een tikje bleek en zei geschrokken en heel geloofwaardig: ‘We kunnen niet verder met de seideravond, want er zijn dieven binnengedrongen, die de *afikomen* hebben gestolen.’ Daarmee bedoelde hij het stuk van de matse dat wij kinderen hadden verstoep. Als wij het dan tevoorschijn haalden, kregen we als beloning iets lekkers – dat was zo de gewoonte.

Lang voordat ik naar school ging, wilde Arthur me de Hebreeuwse letters leren. Dat was een oud Joods gebruik. Mijn vader vertelde hoe hij als klein kind bij zijn grootvader op schoot had gezeten en dat die tegen hem had gezegd: ‘Je bent nu al drie jaar, jongen. Het is niet de bedoeling dat je eerst de Duitse letters leert en daarna pas ons heilige alfabet, maar andersom.’

De manier waarop Arthur met dat onderwijs begon, maakte mijn moeder witheet. De eerste letter die hij voor me uittekende,

was een he. En hij zei: ‘Kijk, kindje, dat is een hei. En nu jij: een hei.’

Dat liet ik natuurlijk trots aan mijn ouders zien: ‘Kijk eens, dat is een hei.’

‘Waar heb je die onzin vandaan?’ klonk het meteen. Want ‘hei’ was een oudere uitspraak die doorging voor ouderwets en onbeschaafd en die ik in geen geval mocht aanleren.

Met tante Grete had Arthur voortdurend ruzie, bijvoorbeeld omdat hij zijn thee graag met veel suikerklontjes dronk. Zij beschouwde dat als verspilling. ‘Op suiker besparen is niet goed! Het lichaam vraagt het, suiker voedt,’ was de stomme reclameslagzin die Arthur citeerde zodra Grete protest liet horen en dan liet hij het ene klontje na het andere in zijn kopje glijden. Soms beklemtoonde hij de versregels als een klein kind dat hortend een gedicht opzegt, soms als een derderangs acteur. En Grete riep dan altijd: ‘Houd op!’ – tot mijn strenge en ongenaakbare tante zelf in lachen uitbarstte. Dan had Arthur intussen al meer dan tien suikerklontjes in zijn kopje.

Toen ik ongeveer tien was, zag ik eens dat hij een dag of twee na Pesach aan tafel zat, een boterham met een matse belegde en dwaas giechelend herhaalde ‘*chomets* en *matse*’ – gezuurd en ongezuurd.¹ Geen verstandig mens at na acht Pesachdagen nog een matse, maar hij had er lol in. Toen begreep ik dat Arthur een toneelspeler was. Maar je wist nooit wanneer de lol ophield en de ernst begon.

Het huis aan de Rosenthaler Straße was ook het toneel van familieanekdotes die alleen besmuikt werden doorverteld. Een daarvan ging over mijn tante Ella en speelde zich af toen ik nog heel klein was.

Ergens rond de eeuwwisseling was ze voor een paar maanden naar Boldera bij Riga gestuurd, waar een van de landgoederen van de familie Wolkowyski lag. In die tijd moet ze een knappe,

vrolijke jonge vrouw zijn geweest, voor wie het hoog tijd was dat ze aan de man raakte. In Riga leerde ze Max Klaczko kennen en al snel daarop was ze getrouwd. Dat hij een onuitstaanbare psychopaat was, een kankeraar die haar het leven zuur maakte, merkte ze pas later.

Met hun dochter Edit kwamen Ella en Max Klaczko een keer vanuit Riga in Berlijn op bezoek. Terwijl Ella zich in de Rosenthaler Straße gelukkig voelde omdat ze in de vertrouwde omgeving van haar kindertijd was, ging haar man er alleen op uit om de stad te bekijken. Op die avond in 1926 bleef hij lang weg. Men begon zich al zorgen te maken, toen de bel ging. Er stond een politiemann voor de deur, die met de gebruikelijke frases van deelneming zei: ‘Ik heb de droeve plicht u mee te delen dat uw echtgenoot bij het oversteken van de rijweg bij de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche dodelijk is verongelukt.’

Ella moet een vreugdekreet hebben geslaakt, de politiemann hebben omarmd en hem in zo’n wilde dans hebben meegesleept dat hij nauwelijks op de been kon blijven. Om ervoor te zorgen dat de politiebeambte zijn mond hield, moest hij vervolgens vorstelijk worden betaald – waarbij hij nog benadrukte dat hij niet corrupt was. Zelfs oom Arthur, die zijn hele leven lang bankroet was, zei: ‘Moet ik er nog wat bij leggen? Het is een heel mooi bedrag.’

Na een paar dagen was Ella Klaczko opgedoft als voorbeeldig treurende weduwe, niet alleen uiterlijk, maar ook in haar optreden. Haar feitelijke situatie was ellendig, want haar man liet haar met zijn schrijfmachinewinkel in Riga alleen maar schulden na. Ella had alleen nog maar een paar schrijfmachines, waarmee ze aan huis een tik- en vertaalbureau begon.

Vaak vertelde mijn moeder over de lekkernijen die ze had leren kennen toen ook zij een paar maanden op het landgoed Boldera was geweest. Soms gingen we naar een Russische delicatessen-

winkel in Charlottenburg. Voor mij was het altijd een feest om zulke mooie dingen te kopen. Er was thee van bijzonder goede kwaliteit te krijgen in blikjes met een gouden versiering en merkwaaardige letters erop. Ik vroeg: ‘Waarom staat daar een omgekeerde “R”?’ Mijn moeder legde uit dat het een Я (de *ja*) was. Zo leerde ik het Russische alfabet kennen.

We kochten bijvoorbeeld gesuikerde *kljoekwa* – veenbessen met een dikke laag poedersuiker eromheen, die bij de thee werden gesnoept. Of *kiljki* – sprotjes in olie – en gegrilde erwten: heel licht gerookte fijne erwten. Ik weet niet of het allemaal ook echt zo lekker smaakte of dat ik verrukt was doordat het zo sensationeel was. Mijn moeder vertelde dat ze in haar jeugd al meteen bij de voordeur wist dat er bezoek uit Rusland was. Het juchtler van de zware leren jassen was tot in het trappenhuis te ruiken, en ook dat bijzondere, zware Franse parfum. Die geuren stonden voor haar gelijk aan de belofte: nu krijgen we iets lekkers. Ook voor ons namen familieleden uit Riga bijzondere heerlijkheden mee, *kalkun* bijvoorbeeld – gevuld kalkoenvlees. Mijn moeder was enthousiast omdat het haar aan haar kindertijd herinnerde, en mij smaakte het ook uitstekend.

Kort na mijn zesde verjaardag kwam ik op de lagere school in de Heinrich-Roller-Straße. Het was 1928, de tijd van de grote werkloosheid. In de omgeving van de school woonden veel straatarme mensen. Mijn ouders wilden me desondanks niet naar een exclusieve privéschool sturen. Ik moest het sociale milieu met inbegrip van zijn taal – het Berlijnse dialect – leren kennen en me daarin staande leren houden. Tegelijkertijd wilden ze het contact met deze wereld ook binnen de perken houden.

Vele jaren lang bracht mijn vader me elke ochtend naar school. Deze gezamenlijke ochtendwandeling, altijd met een goed gesprek, versterkte de nauwe band die we hadden. Opgehaald werd ik door juffrouw Lewin, mijn kindermeisje. Zodra ik thuiskwam,

werd ik helemaal uitgekleet en van top tot teen gewassen. Mijn kleren werden of in de was gedaan of te luchten gehangen, en ik werd volledig omgekleed. Want kennelijk was die typische maffe volksschoolgeur al aan me blijven hangen.

De derde klas sloeg ik over. Al vóór 1933 hadden mijn ouders die innerlijke, dringende onrust: ik moest de school snel doorlopen. Net als ooit mijn moeder en mijn tantes ging ik na de lagere school naar het Sophien-Lyzeum, een middelbaremeisjesschool. Van de drie jaar die ik daar doorbracht, is me niet veel bijzonders bijgebleven. Ik was nog het meest onder de indruk van de arrestatie van onze lerares rekenen, mevrouw Draeger.² Het moet 1933 zijn geweest. Vanachter mijn tafeltje kon ik zien dat ze werd tegengehouden toen ze ons klaslokaal in wilde gaan. Er stonden twee mannen in burger voor de deur. Ik zag dat ze lijkleek werd. Even later hoorde ik handboeien klikken. Natuurlijk vertelde ik dat thuis. ‘Probeer er eens onopvallend achter te komen of nog meer mensen dat hebben gezien,’ zei mijn vader. Dat deed ik dan ook, met als resultaat dat ik kennelijk het enige kind was dat de scène had gezien.